

TÁMOP-4.2.1.D-15/1/KONV-2015-0002

Máté-Tóth András:

Sebzett identitás Kelet-Közép- Európában¹

¹ Jelen tanulmány a Vigilia 2015. júniusi számában jelent meg a 409-415. oldalon.

TÁMOP-4.2.1.D-15/1/KONV-2015-0002

Radnóti ismert verse, a *Nem tudhatom*, Magyarország iránti szenvedélyes elkötelezettségének gyönyörű kifejeződése. „Annak térkép e táj” — írja, különbséget téve a „független” közegszemlélet és a függő között, utóbbi mellett voksolva, vallva. Az ország, a nyelv kultúrájába beágyazott személyként tekint a hazájára, beleélve magát annak életébe, belőle fogadva és fogalmazva meg saját identitását.

A 20. század második felének teológiájában és társadalomtudományában egyaránt az egyik vezérfelfedezés a *kontextualitás*. Az úgynevezett hemeneutikai fordulat a gondolat, a kifejezés tartalmát az olvasó, a befogadó oldaláról közelítve, de legalábbis annak jellegzetességeit figyelembe véve próbálta megragadni. Így keletkeztek a felszabadítási teológiák, a feminista vagy a fekete teológia, amelyek a társadalomról, kultúráról való gondolkodással együtt az Istenről való gondolkodás számára is kiemelt helyet biztosítottak a „*locus particularis*” számára, annak a konkrét helynek, ahol a reflexió zajlik. Erre a megközelítésre, teológiai hermeneutikára rímelt az „Egyház a mai világban” (*Gaudium et spes*) kezdetű zsinati konstitúció, amely kezdő mondatában az ember örömeire és reményeire, fájdalmaira és szenvedésére irányítja a hívők és minden jóakarátú ember figyelmét. „Az öröm és remény, a gyász és szorongás, mely a mai emberekben, főként a szegényekben és a szorongást szenvedőkben él, Krisztus tanítványainak is öröme és reménye, gyásza és szorongása, és nincs olyan igazán emberi dolog, amely visszhangra nem találna szívükben” (GS 1).

Az egyház figyelme a régiók és az országok sajátosságaira

A II. Vatikáni zsinat az egész emberiséget tartotta szem előtt, s ezt követően különböző regionális szinódusokon és más magas szintű egyházi tanácskozásokon egy-egy régió vagy ország sajátos kontextusára koncentrálva fogalmazták tovább, sőt ismerték fel új szempontokból a kinyilatkoztatás legfőbb

SZÉCHENYI 2020

TÁMOP-4.2.1.D-15/1/KONV-2015-0002

közléseit. Elég utalni a Latin-Amerikai Püspöki Karok Konferenciája által tartott medellíni (1968) és pueblai (1979) konferenciákra, vagy a németországi egyházmegyék közös szinódusára (1970–1975), melyek a zsinat után öt, tíz esztendővel később ülészttek. S amint enyészetté vált az Európát kettéosztó, egyre rozsdásodó vasfüggöny, II. János Pál Európa-szinódust hirdetett (1991), majd az egyes országokban is tartottak nemzeti, s még inkább egyházmegyei szinódusokat. E tanácskozások vezérfonalát mindenütt az adott társadalmi és kulturális közeg sajátosságaira való koncentráció jelentette.

Az imént Radnótira utaltam, amikor a semleges térkép és az identitást jelentő táj közötti különbséget próbáltam jelezni. A lírának mintegy műfaji jellegzetessége a mély érzelmek kifejezése, közöttük a fájdalomé is. A tájjal, az országgal, a néppel kapcsolatos költészet ebben a kelet-közép-európai régióban jellegzetesen fájdalmas, különösen a nemzetállamok kialakításának, újra-alakításának, valamint folyamatos kiszolgáltatottságának és ingatagságának közegében alkotott énekekben. Ez a költők által megfogalmazott közérzet, önfelfogás a társadalom kutatói számára jelzésértékű, amennyiben feladatát nem pusztán a társadalmi jelenségek és összefüggések semleges leírásában jelöli ki. A teológiának pedig hangsúlyozottan is feladata a térképek figyelembevételén túlmenően a tájba ágyazott emberi és társadalmi önértelmezéseket mint teológiát ébresztő-gerjesztő jelentőségeket értékelni és reflektálni.

Már itt szeretném előre bocsájtani azt, amit majd a későbbiekben részletesebben is kifejtek, miszerint a régió társadalmainak és politikai közösségeinek önértelmezésében a fájdalom, az elszenvedett történelmi igazságtalanságok és az ezekhez csatlakozó áldozati szerep az egyik legmeghatározóbb vonás. A régió országainak identitása annak sebei révén ragadható meg, mint a feltámadt Krisztus is sebeivel igazolta magát. Ez a metafora lehetőséget kínál a társadalomtudományos és teológiai megközelítések ötvözésére, a kettő közötti kölcsönhatás kiaknázására.

TÁMOP-4.2.1.D-15/1/KONV-2015-0002

Joas kontingencia fogalma

Hans Joas — akinek *Glaube als Option* című könyve nemrégiben jelent meg magyar fordításban² — társadalom-elméletének egyik legjelentősebb kulcsfogalma a *kontingencia*. A kortárs európai társadalmi és vallási viszonyokat a szekularizáció elméletében kidolgozott értelmezési keret helyett az általa felvetett kontingencia fogalma felől írja le és értelmezi. A következőkben arra a kérdésre keresem a választ, hogy vajon a kelet-közép-európai régió kortárs társadalmi és vallási folyamatainak értelmezése számára milyen haszonnal jár Joas megközelítése. Egy további lépésben pedig a kontingencia-elmélettel párbeszédben mutatom be saját értelmezési keretemet, amely a régió *sebzett történelmi identitásából* indul ki.

Mielőtt Joas kontingencia fogalmának személyre és társadalomra vonatkozó megközelítéseit vázolnám, a kelet-közép-európai régió „sebzett” jellegéről szeretnék valamit előre bocsájtani. A teológiai és társadalomtudományi megközelítések közötti különbségtétel nem ritkán úgy szerepel a tudományos diskurzusban, mint az elfogult teológia és az elfogulatlan társadalomtudomány szembeállítása. A tudománytörténetnek abban a korszakában, amikor a teológiát szinte magától értetődő volt az (ellentmondást nem tűrő) egyházi tanítóhivatal szolgálóleányának tekinteni, a 19. század második felétől egyre inkább megerősödő társadalomtudományok (történettudomány, szociológia és a pszichológia) a tanítóhivatal nélküli, ezzel szembeni, valamint a tekintélyalapú igazolás helyett a kutatási adatokkal és eredményekkel történő igazolást állították tudományelméletük és módszertani megközelítéseik középpontjába. Ma azonban mind a teológiának, mind a társadalomtudományoknak olyan társadalmi közeggel szemben kell elméleteit és megoldásait megfogalmaznia, amely mélyen tragikus és fenyegetett. Akár az Észak–Dél különbséget, akár a globális felmelegedéssel kapcsolatos fenyegetettséget, akár a globális normakritikus alapállást tekintjük, az a kultúra, amelyben gondolkodunk, igen messze került a

² Hans Joas: A hit választása. (Ford. Görföl Tibor.) Vigilia Kiadó, Budapest, 2014.

TÁMOP-4.2.1.D-15/1/KONV-2015-0002

19. század viszonylataitól, és semmiképpen sem nevezhető többé olyannak, mintha a fennálló problémák mellett mégis létezne valamiféle alapvető igazságosság, túlélési remény, illetve egyetemes etika. Amikor tehát alább majd a sebzett régióról lesz szó, a megközelítő diszciplínáknak maguknak együttesen kell érzékenynek lenniük a sebekre, együtt kell tudniuk érezni a sebeket viselők fájdalmával, érteniük és alkalmazniuk kell e fájdalom hermeneutikáját.

Az „esetlegesség elve”

A kontingencia fogalmát az „esetlegesség elve” fogalommal adhatjuk vissza magyarul, vagyis nem pusztán az „esetlegesség” kifejezéssel³. Olyan elvről van szó, amely kifejezi, hogy ami megvalósult, az számos lehetőség közül jött létre, és előrefelé nyitott arra, hogy a szintén számos további lehetőség közepette alakuljon tovább. Joas filozófiai, szociológiai és teológiai szempontból is releváns más művei voltaképpen a kontingencia elvének értelmezését taglalják, részben az értékek keletkezése, részben az egyéni erkölcsi és hitbéli döntések, részben pedig a jelentős társadalmi változások, mint például háború területeire koncentrálva.

Joas számára a társadalmi folyamatokra is elsősorban a kontingencia jellemző, ugyanis voltaképpen nem kényszerek határozzák meg őket, hanem az emberek kreatív és szituatív cselekvése. Szerinte a társadalmi csoportok és egész társadalmak az elvárások, értékelések, célok, eszközök stb. tekintetében mint az inga lengenek a rutinizálás és az újítás között. Az emberiség történelmét kontingensnek és szakadozottnak kell felfognunk. Joas ezen a módon az elsődlegesen az individuumra vonatkozó kontingencia-elméletét makroszociológiai elemzések számára is alkalmassá teszi, miszerint a társadalmi változásokat a kontingenciára orientáltan kell felfognunk.

³ Diós István – Viczián János (szerk.): *Magyar katolikus lexikon*. Szent István Társulat, Budapest, 1993.

TÁMOP-4.2.1.D-15/1/KONV-2015-0002

A nyilvánosság előtt zajló konkrét viták, például a bioetika témáiról, ma nem csupán a racionális diskurzus részeit alkotják, hanem egyben megjelenítik az ember egyetemes elértéktelenedésének 20. századi tapasztalatát is, gondoljunk a Gulagra vagy a Holokausztra. Ezek a traumatikus tapasztalatok ugyanakkor hozzájárultak az emberi méltóságba vetett mai hit kialakulásához. „A nagyfokú esetlegesség megtapasztalása, például a háborús tapasztalat, alkalmat adhat azoknak a történelemképeknek a lebontására, amelyek ártalmatlanítják az esetlegességet; ugyanakkor viszont fokozhatja is az ilyen jellegű történelemképek iránti igényt”⁴.

A háborúk tehát Joas számára olyan sűrűsödött kontingencia-tapasztalatot is jelentenek, amelyeket nem szabad egyszerűen destruktív tragédiaként felfogni, hanem egyben esélynek is. A háborús helyzetekben a szereplők arra kényszerülnek, hogy az eddigi rutinjaiktól eltérő módon értelmezzék helyzetüket, és arra kreatív megoldásokkal próbáljanak reagálni. Nem arról van szó, hogy a háború szörnyűségeit és értelmetlenségét relativizáljuk, hanem arról, hogy a kontingencia felől nézve ne csak ezt lássuk benne, hanem az új értelmezések, döntések és cselekvések lehetőségét is. A háborús helyzetek ugyanis felülírják a hétköznapi gondolkodást, s átrendezik a megszokott személyes és társadalmi viszonyokat. Durkheim „kollektív pezsgés” elméletéhez kapcsolódóan Joas is rámutat, hogy a háborús határhelyzetek új belátásokat és új viszonyokat képesek produkálni, melyek a konfliktus lezárultával valamilyen mértékben részévé válnak az új viszonyoknak. A személyközi változásokhoz hasonlóan, melyek a személyes erőszak élménye következtében állnak be és az önazonosság akár jelentős megváltozásához is vezetnek, a kollektív erőszak eseményei a kollektív identitás módosulásához vezetnek.

⁴ Hans Joas: i. m. 127.

TÁMOP-4.2.1.D-15/1/KONV-2015-0002

Sebzett identitás

Joas kontingencia-elméletéhez kapcsolódva kaphatunk néhány érdemi fogódzkodót ahhoz, hogy a kelet-közép-európai régió társadalmi és vallási jelenét árnyaltabban elemezhessek. Elméletében Joas utal a háborúk, genocídiumok és más kollektív erőszak-tapasztalatok kognitív és cselekvést serkentő jelentőségére. Elsősorban ez az a pont, ahol összekapcsolható a régió társadalmi önértelmezésének talán legmeghatározóbb közös jellegzetessége, a sebzettség azzal, amit Joas a kontingencia alapú politikai és vallási hozzáállásként kidolgozott. Ebben az összefüggésben a háború helyébe Kelet-Közép-Európa vonatkozásában a radikális bevégek — legutóbb az 1990 körüli, rendszerváltásnak nevezett politikai és gazdasági fordulat — helyezhetők, amelyek kontingencia helyzetet idéztek elő a társadalmi cselekvők számára, nem kivéve ezek közül a vallási közösségeket, egyházakat sem.

Az 1990 körüli fordulatot követően az egész kelet-közép-európai régióban a vallási intézmények, egyházak újrapozícionálásának folyamatát is értelmezhetjük a kontingencia-elv alapján. Az egyházakat megkísértette, s talán máig kísérti a kommunista korszak előttre nyúló múlt kizárólagosságának tudata. Mintha minden más lehetőség, amit a poszt-blokk és a nyugat-európai társadalmak realitásai kínálnak, a nem-megfelelőség homogén kategóriájába kerülne. A kommunizmust és a liberalizmust egy levegővétellel bírálják, vagy ítélik el sokan. A Szovjetunió viszonyrendszerének kényszereit túlságosan is könnyen hozzák párhuzamba az Európai Unió tagországokra vonatkozó kötelezvényeivel és intézkedéseivel. A kontingencia elve alapján azonban ezeket a vélt vagy valós kényszerpályákat a vallási intézményeknek relativizálniuk lehet, ami elsősorban akár a múltbéli, akár a kortárs kialakult egyházi jelenlétre vonatkozó differenciált szemlélet kötelezettségét jelenti.

A régió történetét és identitását, más európai régióktól egyértelműen megkülönböztethetően a történelmi bevégek, a nem-organikus

SZÉCHENYI 2020

Európai Unió
Európai Szociális
Alap

BEFEKTETÉS A JÖVŐBE

TÁMOP-4.2.1.D-15/1/KONV-2015-0002

társadalomfejlődés és a nagy birodalmaknak való kiszolgáltatottság jellemzi. Ezeket összefoglaló metaforával sebeknek nevezem. Ezek a történelmi sebek — pontosabban a rájuk való emlékezés és emlékeztetés — hullámzó módon, de visszatérően jelen vannak az adott társadalmak önértelmezésében, a különböző társadalmi csoportok és intézmények identitásában. A sebek jelentik a régió elsődleges identitását, s erre alapozva, ennek szűrőjén keresztül értelmezhetők a nemzeti és nemzetközi politikai törekvések és más közösségi és intézményi alapállások. Ebből a sebzettségi identitásból (mások inkább az áldozati identitás kifejezését használják) érthetők a kivételeket és kivételezettséget igénylő, sőt követelő hozzáállás a létező demokrácia viszonyrendszerében.

Régió sebei

Már Georg Simmel rámutatott, hogy a földrajzi egységek és ezek változásai leképeződnek az ember „lelkében”. S ezek a lelki folyamatok azok, amelyek révén a politikai közösség kovácsolódik vagy szakad, amelyek révén meghúzódnak a szomszédság és az idegenség közötti határok. Az országhatárok változásai, a territóriumok elvesztése, a népcsoportok kényszerrel történő áttelepítése egyik földrajzi egységből a másikba éppúgy megrázzák az egyént, mint a szeretett személyek elvesztése, a súlyos családi és más konfliktusok.

Az egyéni és közösségi identitás szorosan kapcsolódik a földrajzi tér leképeződéséhez. S természetesen fordítva is igaz, miszerint a lelki folyamatok változása révén másképpen értékelődnek a határok, megnőnek vagy lecsökkennek a földrajzi területekről való elképzelések és távolságok⁵.

Az utóbbi két évszázadban, de különösen a 20. században Kelet-Közép-Európában Európa más szubrégióhoz viszonyítva rendkívüli mértékű és

⁵ Harald Wydra: *Elemente einer politischen Psychologie des Raumes in Ost europa*. In Sabiner Feiner – Karl G. Kick – Stefan Krauss (szerk.): *Raumdeutungen: ein interdisziplinärer Blick auf das Phänomen Raum*. Lit Verlag, Münster, 2001, 113–49, 116.

TÁMOP-4.2.1.D-15/1/KONV-2015-0002

jelentőségű politikai-földrajzi változások zajlottak, melyekben a régió talán legfontosabb jellegzetességét ragadhatjuk meg. Ezek a változások, melyeket alább jelzésszerűen konkretizálni fogok, egyaránt meghatározóak a térségben élő személyek, közösségek, kisebbségek, politikák és vallások számára. Azon túlmenően, hogy a régió lakosainak milliói nem abban az államban élnek, amelyben születtek, anélkül, hogy elköltöztek volna, továbbá az egyes államok politikáját alapvetően meghatározza a kisebbségekhez való sok esetben kiegyensúlyozatlan viszony, a régió gazdasági és politikai gondolkodását a többszörös és radikális geopolitikai változásokhoz fűződő traumák, mítoszok és szimbólumok⁶.

Az első világháborút követően régióinkban rendkívüli mértékű határváltozás sorozat vette kezdetét, amely ívét tekintve egészen a Krím félsziget Oroszországhoz való visszacsatolásáig tart, s ki tud ja, milyen módon folytatódik tovább századunkban. A versailles-i és párizsi szerződések Csehszlovákiát és Jugoszláviát hoztak létre, valamint visszaállították Lengyelország állami autonómiáját. Ugyanakkor Magyarország a környező államoknak kellett átadja területének kétharmadát. A II. világháborút közvetlenül megelőzően.

Csehszlovákia megszűnt, és létrejött az első önálló szlovák állam. A háborút követően a Szovjetunió foglalt le közvetlenül és közvetve hatalmas európai területeket, kitolván határait nyugat felé a Baltikum országaira, valamint Ukrajnára. E radikális határváltozás-sorozat mellett számos kitelepítés, lakosságcsere és etnikai homogenizálás zajlott a régióban. Több mint tíz millió németet üldöztek el Közép-Európában eredeti lakhelyükről, mintegy másfél millió lengyelt Nyugat-Ukrajnából, Fehéroroszországból és Litvániából. Csehszlovákia 1930 és 1970 között 66 százalékról 94 százalékra növelte lakosságában a csehek és szlovákok arányát, amely az eredeti nemzetiségi összetétel egyharmadától „tisztította meg” az országot. Jugoszlávia szétesése és ezt követően a dél-balkáni térségben dúlt két háború következtében új államok keletkeztek, s mélyreható

⁶ Uo. 115 skk.

TÁMOP-4.2.1.D-15/1/KONV-2015-0002

etnikai tisztogatások, egészen a boszniai tömegmészárlásokig bezárólag. 1999-ben új albán (muzulmán) többségű állam jött létre Koszovó néven. Ezek a tapasztalatok, s az ezekre történő folyamatos emlékeztetés olyan értelmezést követel, amely érzékeny erre a meghatározó társadalmi dimenzióra.

Teológiai hermeneutika

Emlékeztetve arra, amit a régióról megállapíthattunk, miszerint identitásának mélyén meghatározó módon a sebzettség tapasztalata van jelen, lehetőségünk nyílik egy teológiai szempont bevonásával a régió értelmezésének olyan megközelítéséhez érkezni, amely a társadalomtudományi megközelítésekben nem található meg. A fentiekben Joas kontingencia-elméletére utalva is megállapíthatjuk, hogy bár a háborúknak, népirtásoknak és további társadalmi tragédiáknak noetikus jelentőséget tulajdonít, vagyis olyan tapasztalatok szerzésének lehetőségét láttatja bennük, melyek csak ilyen liminális szituációkban szerezhetők, azonban ezek a megfontolások nem mennek el odáig, hogy a régió identitásának lényegét látnák a történelmi és társadalmi sebzettségben, s erre építenének hermeneutikát és pra xeológiát. Erre a teológiai források adnak lehetőséget.

A János-evangélium szerint, amikor Krisztus megjelent az apostoloknak, a történelmi Jézussal való azonosságát sebeivel igazolta (Jn 20,19–29). Ezt a metaforát az ősegyház teológiája és istentisztelete mint a feltámadott közösségének fontos jegyét használta, majd a 13. században Szent Bernát és Szent Ferenc révén egyre inkább a szenvedő Krisztussal való spirituális és emocionális együttérzés metaforájává vált, melynek különös igazolása a stigma ajándéka. A sebek révén azonosítható a keresztény vallás középpontjában álló isteni személy, a kereszténység gondolkodásának és még inkább hitének centrumában a megsebzett (beleértve minden további szenvedést) és feltámadt

SZÉCHENYI 2020

TÁMOP-4.2.1.D-15/1/KONV-2015-0002

(beleértve a szenvedést vállaló és Isten erejéből túllépő) Krisztus áll.

Erre a teológiai hermeneutikára alapozva a régió identitását jelentő sebzettségre nem mint a történelmi és nagyhatalmi igazságtalanságra vagy elfogadhatatlan sorscsapásra lehet tekinteni, hanem mint a régió identitásának centrális elemére, amelyből — s nem amely nélkül — építkezve lehetséges az adekvát értelmezés és cselekvés, a regionális ihletettséggű társadalomtudomány és teológia, valamint kontextushoz illő politika és pasztorális stratégia.

Aquinói Szent Tamás Jézus sebeit győzelmének jeleként értelmezi. Feltámadása után Jézus nem azért tartotta meg sebeit, mintha nem lett volna képes meggyógyítani azokat. Ezek a sebek nem deformálják a feltámadott testét, és nem is gyöngeségének jelei. Ágostonra hivatkozva azt állítja, Jézus sebei, majd később a mártírok sebei kitüntetések. Nem a gyöngeség, hanem az erő jelei (Vö. *STh* III q54, 4).

A Szent Tamás által felvetett értelmezés jellegzetesen keresztény, s elsősorban nem a privát kegyesség keretében fontos szemléleti alapállás. Sokkal inkább arra mutat rá, hogyan járulhatnak hozzá a keresztény hívők és közösségek a történelem társadalmi sebeinek értelmezéséhez. Az elszenvedett sebekre való emlékeztetés kultúrájában a sajátosan keresztény alapállás, amellyel az emlékezet megtisztítható és gyógyítható (II. János Pál), szembefordul a bosszú, illetve a jóvátétel logikájával. Helyette a régió más népeinek, közösségeinek sebeivel való közösségre alapoz, s ennek révén találja meg az együttműködés és az irgalom távlatait.

Bocsánat és kiengesztelődés

Erre utalt II. János Pál pápa az inkvizíció tanulmányozására összehívott nemzetközi szimpózium résztvevőikhez intézett beszédében (1998. október 31-én), amikor kifejezte reményét, miszerint a „harmadik évezred küszöbén joggal

SZÉCHENYI 2020

TÁMOP-4.2.1.D-15/1/KONV-2015-0002

remélhetjük, hogy a politikai felelősök és a népek — főként azok, amelyek drámai konfliktusokkal küzdenek, amelyeket gyűlölet és a gyakran régi keletű sebek emléke irányít — hallgassanak a bocsánat és a kiengesztelődés szellemére, melynek fő képviselője az egyház, és igyekezzenek nézeteltéréseiket az őszinte és nyílt párbeszéd eszközeivel megoldani”.

A keresztény hívek, de különösen a kisebb és nagyobb keresztény közösségek gazdag eszköztárral rendelkeznek a múlt sebeinek gyógyításában és a sebekkel fémjelzett régió közösségei és népei közötti kiengesztelődés és együttműködés munkálását tekintve. A közösségek különböző szintű hivatalos nyilatkozatai és állásfoglalásai, képviselőiknek a jelentős megemlékezések alkalmával a nyilvánosság előtt mondott beszédei, a nemzeti és nemzetközi szakmai bizottságokban való aktív részvétel, a keresztény és nemzeti szimbólumok és jelképek kritikus használata stb. — mindezek olyan eszközök, melyekkel élve a kollektív sebek értelemmel tölthetők meg, és gyógyíthatók.